

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.7:477

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.6-2.3>

МЕЛЬНИЧУК О.П.

ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ ВІРОСПОВІДАННЯ ТА ЙОГО ПРАВОВИЙ ВИМІР

THE RESTRICTION OF FREEDOM OF RELIGION AND ITS LEGAL DIMENSION

У роботі досліджено наукові джерела, у яких визначається зміст поняття «обмеження прав і свобод», а також розкрито особливості обмежень свободи віросповідання, що передбачені національним законодавством. Установлено, що право свободи віросповідання як суб'єктивне право особи складається з таких можливостей: а) мати релігію або переконання; приймати релігію або переконання; б) змінювати релігію або переконання; в) сповідувати будь-яку релігію та виконувати будь-які дії, пов'язані з нею; г) здобувати релігійну та світську освіту; г) вимагати заміни виконання одного юридичного обов'язку іншим. З'ясовано, що права і свободи людини та громадянина, навіть ті, що є природними й закріплені в Конституції України, не є безмежними. На практиці окремі права та свободи вимушено обмежуються. Пов'язано це з тим, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги до прав і свобод інших і забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві. Зроблено висновок, що публічне адміністрування своїм функціонуванням і реалізацією в державно-організованому суспільстві прагне встановлення жаданого суспільством і кожною окремою людиною впорядкованого стану суспільних відносин. Цей стан характеризується таким порядком взаємодії між учасниками суспільних відносин, коли кожен із них реалізує власні потреби та інтереси, не завдаючи й навіть не створюючи загрози завдання шкоди потребам та інтересам інших носіїв. Бажаний порядок дотримання прав і свобод особи іноді неможливо забезпечити інакше, ніж через певні обмеження наданої особам свободи. Виключно в таких випадках система публічного адміністрування вдається до обмеження, яке, проте, має бути передбачене законом і застосовуватися виключно з підстав, визначених законом, тобто обмеження має бути правомірним. Установлено, що обмежити можливо лише зовнішнє здійснення свободи віросповідання, тоді як внутрішню свободу сповідувати релігію чи не сповідувати та яку саме обмежити законно неможливо. Якщо зовнішній прояв свободи віросповідання становить загрозу завдання шкоди громадському порядку, здоров'ю і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей, то свобода віросповідання може бути обмежена на підставах і в спосіб, передбачені Конституцією України та національним законодавством.

Ключові слова: *релігія, церква, відносини держави та церкви, правове регулювання відносин держави та церкви, обмеження свободи віросповідання.*

The article studies scientific sources, which define the concept of “restriction of rights and freedoms, and elucidate features of the restrictions of religion as provided for in the national legislation. It is established the right to freedom of religion, as the human right,

consists of the following options: a) to have religion or belief; accept religion or belief; b) to change religion or belief; c) to follow any religion and perform any actions related to it; d) to obtain religious and secular education; e) to require the replacement of one legal obligation by another. The paper finds out that human and civil rights and freedoms, even those which are inherent and consolidated in the Constitution of Ukraine, are not limitless. In practice, individual rights and freedoms are constrainedly limited. The above is caused by the fact that everyone should be subject only to such limitations as are prescribed by law solely to ensure due recognition and respect for the rights and freedoms of others and guarantee the just requirements of morality, public order and the general welfare of a democratic society when exercising his rights and freedoms. The author concludes that public administration, by its functioning and realization in the state-organized society, strives to set a well-ordered state of social relations desired by society and each individual. This state is characterized by such a well-ordered state of interaction between the participants of social relations when each of them realizes his own needs and interests without causing a threat to harm the needs and interests of other actors. The desired order of observance of the rights and freedoms of a person is sometimes impossible to ensure without certain restrictions on the freedom granted to persons. Only in those cases the system of public administration resorts to a restriction, which must be provided by law and applied only on the grounds specified by law, i.e. the restriction must be lawful. It is established that it is possible to restrict the external performance of freedom of religion, while the law can't restrict the internal freedom to follow or not follow religion and what one. If the external manifestation of freedom of religion threatens to harm public order, health and public morality or protect the rights and freedoms of others, then freedom of religion may be restricted under and in accordance with the Constitution of Ukraine and national law.

Key words: *religion, church, state-church relations, legal regulation of state-church relations, restrictions on freedom of religion.*

Вступ. Стаття 35 Конституції України закріплює положення, що кожен має право на свободу світогляду та віросповідання. Це право змістовно наповнене свободою сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури й ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Зважаючи на те що законодавство України, визначаючи цей комплекс дій і бездіяльності, оперує сукупним поняттям «свобода світогляду та віросповідання», а Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» закріплює на додачу ще й право на свободу совісті, яке, за цим Законом, включає свободу мати, приймати й змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культури, відкрито виражати й вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання, для усвідомлення того, що є обмеженням, законним чи незаконним, передусім варто визначитися зі змістом тих дій і бездіяльності, які становлять обсяг цієї свободи.

Зазначене свідчить про актуальність досліджень у юридичній науці такого правового явища, як «обмеження свободи віросповідання».

Окремі питання правового виміру обмеження свободи віросповідання досліджували в наукових працях І. Дахова, Г. Єрмакова, О. Лаврик, В. Маклаков, В. Новіков, В. Савельєв, Т. Слїнько, Ю. Фігель та ін.

Однак у вітчизняній юриспруденції ґрунтовних досліджень, присвячених підставам і способам обмеження свободи віросповідання, дуже мало. Водночас такі дослідження мають бути складником формування адміністративного права на засадах забезпечення прав і свобод людини.

Постановка завдання. Основними завданнями, розв'язанню яких присвячена дана стаття, є такі:

1. Дослідити наукові джерела, у яких визначається зміст поняття «обмеження прав і свобод».
2. Визначити особливості обмежень свободи віросповідання в національному законодавстві.

Результати дослідження. Як зазначається в юридичній літературі: «У різних документах і юридичних актах – як міжнародних, так і національних – використовують неоднакові вербальні позначення (назви) свободи віросповідання людини. Зокрема, вживаються такі термінологічні вирази, як-от: право на свободу думки, совісті й релігії; право на свободу думки, совісті, релігії й

переконань; свобода думки, совісті й віросповідання; свобода світогляду та віросповідання; свобода совісті; свобода віросповідання; свобода совісті і свобода віросповідання; свобода совісті, релігії й інших переконань; свобода ідеології, віросповідання та відправлення культів; свобода віри» [1, с. 69]. У Декларації ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 р.), Документі Копенгагенської наради конференції з людського виміру НБСЄ (від 29 червня 1990 р.) уживається термін «свобода думки, совісті й релігії». У Підсумковому документі Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 15 січня 1989 р., Паризькій хартії для нової Європи від 21 листопада 1990 р. використовується термін «свобода думки, совісті, релігії й переконань». У Конвенції Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини (від 26 травня 1995 р.) ідеться про «свободу думки, совісті й віросповідання» [2, с. 16]. Як бачимо, на рівні законодавства, ані міжнародного, ані вітчизняного, застосована термінологія не сприяє однозначному розумінню сутності досліджуваних явищ.

Свободу совісті розглядають у вузькому та широкому значеннях. У вузькому розумінні ця свобода пов'язується зі ставленням людини до релігійного й атеїстичного світоглядів [1, с. 70]. Свобода совісті в наукових джерелах визначається як «забезпечення в суспільстві таких демократичних прав і свобод, які реально гарантують особі вільний вибір між релігійним та атеїстичним світоглядом і можливість виявити свої переконання в суспільстві» [3, с. 97]. У продовження дискусії можна навести погляди Ю. Розенбаума, який, спираючись на положення проекту Закону СРСР «Про свободу совісті», також «пов'язує це право людини з вибором релігійних чи атеїстичних переконань». Ф. Рудинський та М. Шапіро, аналізуючи зміст свободи думки, совісті й релігії (саме таке формулювання використовується в міжнародно-правових актах ООН), зазначили, що «свобода совісті – це можливість безперешкодного вибору світогляду у сфері духовного життя, вираження релігійних та атеїстичних поглядів, а свобода релігії включає вчинення релігійних обрядів, богослужінь, свободу церкви» [1, с. 70].

На нашу думку, найбільш методологічно вивіреною є розуміння категорії «свобода совісті» як можливості самостійного визначення ставлення до релігії, прихильності релігійним вченням або відмови від них, розповсюдження таких учень або, навпаки, антирелігійних поглядів. Свобода совісті включає право: а) сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, вільно обирати, мати й розповсюджувати свої релігійні переконання; б) здійснювати релігійне виховання й викладання, об'єднуватися в релігійні організації; в) діяти відповідно до релігійних переконань на основі повної рівності перед законом незалежно від ставлення до релігії [4, с. 52]. Отже, свобода віросповідання є елементом свободи совісті.

Проте чи можна ототожнювати категорії «свобода віросповідання» й часто вживану термінологію «релігійна свобода»? Чи є ці поняття за змістом різними? «Релігійна свобода – це невід'ємне право людини, котре передбачає існування альтернативи у виборі власних релігійних переконань, а також можливість сповідувати обрану релігію як одноосібно, так і разом з однодумцями, публічно або в приватному порядку. Релігійна свобода – це також свобода дотримання культів, проведення богослужінь, обрядів, ритуалів, можливість будувати своє повсякденне життя відповідно до того чи іншого релігійного вчення. Міжнародні гуманітарні стандарти передбачають обмеження релігійної свободи лише за умови дотримання таких вимог, як легітимність, необхідність, доцільність» [5, с. 20]. Узявши за основу зміст ст. 35 Конституції України та ст. 18 Загальної декларації прав людини, а також гарантії передбачені чинним конституційним, кримінальним та адміністративним законодавством України, можна дійти висновку, що структурно свобода віросповідання складається з наданих Конституцією можливостей вільно сповідувати певну віру, дотримуватись обрядів, пов'язаних із нею, проповідувати або не дотримуватись жодних релігійних поглядів. Наголошуємо, що в ст. 18 Загальної декларації прав людини стосовно дотримання релігійної свободи проголошено право будь-якої людини на свободу віросповідання, зміст якого полягає в можливості вільно сповідувати свою релігію або без перешкод змінювати релігійні переконання [6]. Отже, відповідно до положень Конституції України, елементами права свободи віросповідання є такі можливості: мати релігію або переконання; приймати релігію або переконання; змінювати релігію або переконання; сповідувати будь-яку релігію та виконувати будь-які дії, пов'язані з нею; здобувати релігійну та світську освіту; вимагати заміни виконання одного юридичного обов'язку іншим.

Ураховуючи, що за допомогою норм права врегульовані лише «зовнішні прояви свободи віросповідання людини», можна стверджувати, що елементами останньої як суб'єктивного юридичного права є такі можливості: а) приймати релігію або інші переконання за своїм вибором;

б) сповідувати одноособово або разом з іншими будь-яку релігію; в) не сповідувати жодної релігії; змінювати свої релігійні або інші переконання; г) здобувати релігійну та (або) світську освіту; г) вимагати заміни виконання окремих юридичних обов'язків іншими з мотивів релігійних чи інших переконань. Отже, на підставі аналізу структури свободи віросповідання її можна характеризувати як можливість людини приймати, змінювати релігійні або інші переконання, одноособово або спільно з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, здобувати релігійну та (або) світську освіту, а також вимагати заміни певних обов'язків перед державою на інші за мотивами релігійних чи інших переконань у випадках, визначених законодавством [1, с. 74–75].

Закріплене Конституцією України право на свободу віросповідання містить передусім свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої. Це положення базується на закріпленому в ст. 15 Конституції України принципі ідеологічної багатоманітності, а також закріпленому в ч. 2 ст. 24 Конституції України принципі, згідно з яким не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань тощо. Відповідно до вимог ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та віросповідання», усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом [7]. Установлення ж будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається [8, с. 109]. Другим складником права на свободу віросповідання є право безперешкодно відправляти одноособово або колективно релігійні культу й ритуальні обряди. І третім за порядком складником свободи віросповідання проголошено право весту релігійну діяльність. Зрозуміло, що права і свободи людини та громадянина, навіть ті, що є природними й закріплені в Конституції (у тому числі й досліджуваний комплекс прав і свобод), не є безмежними, незважаючи на встановлені Конституцією України положення:

- що права людини є невідчужуваними й непорушними (ст. 21 Конституції України);
- що конституційні права і свободи гарантуються й не можуть бути скасовані чи обмежені (ч. 2 ст. 22 Конституції України).

На практиці окремі права і свободи вимушено обмежуються. На думку Т. Слінько, це пов'язано з установленими правом принципами гуманності, солідарності, моральності, а також мірою і межами свободи, що відображено в положеннях Загальної декларації прав людини [9, с. 41]. Зокрема, ст. 29 Загальної декларації прав людини закріплює: «При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги до прав і свобод інших і забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві» [6]. Щоправда, підстави правових обмежень прав і свобод людини та громадянина наводяться й в інших міжнародно-правових документах. Так, згідно з рішенням Європейського суду з прав людини від 20 травня 1999 р. (справа «Реквені проти Угорщини») [10], обмеження прав і свобод людини та громадянина визнаються допустимими, якщо це відповідає чинному законодавству й правилу «збереження основного змісту прав і свобод» [9, с. 41].

Як відомо, Конституція України встановлює законодавчі обмеження на здійснення таких прав і свобод, як свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на підприємницьку діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади й органів місцевого самоврядування, права засудженого, а також право на свободу світогляду й віросповідання (ст. ст. 33–35, 42, 63). Для обмеження різних категорій прав і свобод конституційним законодавством передбачено різні підстави:

- інтереси національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, запобігання заворушенням чи злочинам (ч. 3 ст. 34 Конституції);
- охорона здоров'я населення (ч. 3 ст. 34 Конституції);
- захист репутації або прав інших людей, запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, підтримання авторитету й неупередженості правосуддя (ч. 3 ст. 34 Конституції);
- інтереси охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення, захист прав і свобод інших людей (ч. 2 ст. 35 Конституції);
- підстави не вказуються, але робиться посилання на можливість обмежень, які встановлюються законом (ч. 1 ст. 33 Конституції).

На теоретичному рівні є необхідність визначитися зі змістом поняття «обмеження прав і свобод» і сферою його використання. Наприклад, Ю. Фігель зазначає: «... розглядаючи проблему універсальності прав людини, не можна оминати питання їх обмеження. Ідеться не про визначен-

ня юридичних меж природного права, а про обмеження закріплених у відповідних нормативних актах прав людини. Відповідне визначення юридичних меж прав людини є ширшим поняттям, що визначається такими чинниками: а) інтереси (потреби) людини, збалансовані з потребами суспільства; б) мораль, що домінує у відповідному суспільстві в певний час; в) мета певного права людини та відповідність їй правореалізаційної, правозабезпечувальної та правообмежувальної діяльності держави» [11, с. 358]. Повною мірою можна підтримати тезу Ю. Фігель, за якою, «обмежуючи певною мірою свободу кожного індивіда, закон забезпечує йому безперешкодне виконання своїх прав, тобто гарантує йому свободу всередині цих меж. Свобода кожної людини поширюється лише до тієї межі, від якої починається свобода інших людей. Намагаючись установити ці межі, закон сприяє тому, щоб у спільному житті людей запанував порядок, оснований на свободі» [11, с. 359]. На підтримку власного розуміння цієї тези можна навести таке. Публічне адміністрування своїм функціонуванням і реалізацією в державно-організованому суспільстві має на меті встановлення жаданого суспільством і кожною окремою людиною впорядкованого стану суспільних відносин. Цей стан характеризується таким порядком взаємодії між учасниками суспільних відносин, коли кожен із них реалізує власні потреби та інтереси (а вони, своєю чергою, знаходять вияв у встановлених у законодавстві правах і свободах), не завдаючи та навіть не створюючи загрози завдання шкоди потребам та інтересам інших носіїв. Бажаний порядок дотримання прав і свобод особи інше неможливо забезпечити інакше, ніж через певні обмеження наданої особам свободи. Виключно в таких випадках система публічного адміністрування вдається до обмеження, яке, проте, має бути передбачене законом і застосовуватися виключно з підстав, визначених законом, тобто обмеження має бути правомірним.

Законодавчо в Україні існує два підходи до розуміння правомірного обмеження прав і свобод. Перший полягає в безпосередньому обмеженні прав (наприклад, позбавлення власників частини прав або частини певного права), другий полягає в обмеженні здійснення прав (наприклад, повна або часткова неможливість реалізації певних прав). Ю. Фігель уважає, що другий підхід до розуміння обмежень припускає, що всі права в повному обсязі залишаються в людини – носія прав, а припиняється тільки можливість їх реалізації. Такий вид обмеження може бути добровільним (коли людина відмовляється від здійснення права, наприклад, у справах приватного обвинувачення) або ж вимушеним – застосовується залежно від зовнішніх, здебільшого непередбачуваних, обставин [11, с. 359].

Коли в Конституції України йдеться про обмеження свободи віросповідання, то, ураховуючи положення ч. 2 ст. 35 Основного закону, можна стверджувати, що мова йде про можливість обмеження законом цього права лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я й моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Дійсно, з розуміння свободи віросповідання випливає, що обмежити можливо лише його здійснення, а внутрішню свободу сповідувати релігію чи не сповідувати і яку саме обмежити законно неможливо. Отже, ідеться про обмеження здійснення свободи віросповідання за певних, визначених законодавством, обставин і чинників. Стосовно цього І. Дахова зазначає, що Європейський суд з прав людини встановив, що «абсолютна свобода», яка стосується внутрішніх переконань людини, не може обмежуватися жодним чином, а «відкрите сповідання», яке стосується прилюдного сповідання переконань, держава може обмежити лише за певних умов [12, с. 28].

Конституцією та законами України передбачається можливість тимчасового обмеження окремих конституційних прав і свобод людини та громадянина з мотивів і підстав, визначених Конституцією України. Тільки в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я й моральності населення або захисту прав і свобод інших людей може бути обмежене законом здійснення права на свободу світогляду й віросповідання. Отже, якщо зовнішній вияв свободи віросповідання, а саме сповідання будь-якої релігії або не сповідання ніякої, безперешкодне відправлення одноособово чи колективно релігійних культів і ритуальних обрядів, ведення релігійної діяльності (це може бути реалізоване, зокрема, у формі проведення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній і процесій) становить загрозу завдання шкоди громадському порядку, здоров'ю і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей, то свобода віросповідання (як встановлено вище, можливість її реалізації) може бути обмежена на підставах і в спосіб, передбачені Конституцією України.

На підставі проведеного дослідження можна зробити такі **ВИСНОВКИ**.

Право свободи віросповідання як суб'єктивне право особи складається з таких можливостей: а) мати релігію або переконання; приймати релігію або переконання; б) змінювати релігію або переконання; в) сповідувати будь-яку релігію та виконувати будь-які дії, пов'язані з

нею; г) здобувати релігійну та світську освіту; г) вимагати заміни виконання одного юридичного обов'язку іншим.

Права і свободи людини та громадянина, навіть ті, що є природними й закріплені в Конституції України, не є безмежними. На практиці окремі права і свободи вимушено обмежуються. Пов'язано це з тим, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги до прав і свобод інших і забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві.

Публічне адміністрування своїм функціонуванням і реалізацією в державно-організованому суспільстві має на меті встановлення жаданого суспільством і кожною окремою людиною впорядкованого стану суспільних відносин. Цей стан характеризується таким порядком взаємодії між учасниками суспільних відносин, коли кожен із них реалізує власні потреби та інтереси (а вони, своєю чергою, виявляються в установлених у законодавстві правах і свободах), не завдаючи й навіть не створюючи загрози завдання шкоди потребам та інтересам інших носіїв. Бажаний порядок дотримання прав і свобод особи іноді неможливо забезпечити інакше, ніж через певні обмеження наданої особам свободи. Виключно в таких випадках система публічного адміністрування вдається до обмеження, яке, проте, має бути передбачене законом і застосовуватись виключно з підстав, визначених законом, тобто обмеження має бути правомірним.

Коли в Конституції України йдеться про обмеження свободи віросповідання, то, урахувавши положення ч. 2 ст. 35 Основного закону, можна стверджувати, що мова йде про можливість обмеження законом цього права лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Дійсно, з розуміння свободи віросповідання випливає, що обмежити можливо лише його здійснення, а внутрішню свободу сповідувати релігію чи не сповідувати і яку саме обмежити законно неможливо. Отже, йдеться про обмеження здійснення свободи віросповідання за певних, визначених законодавством, обставин і чинників. Якщо зовнішній вияв свободи віросповідання становить загрозу завдання шкоди громадському порядку, здоров'ю і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей, то свобода віросповідання може бути обмежена на підставах і в спосіб, передбачені Конституцією України й національним законодавством.

Список використаних джерел:

1. Лаврик О.А. Свобода віросповідання людини як суб'єктивне юридичне право, його забезпечення в Україні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2011. № 1. С. 68–75.
2. Новіков В.В. Інститут свободи совісті і віросповідання у системі прав людини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридична»*. 2013. Випуск 4. С. 13–22.
3. Савельєв В.Н. Свобода совісті: история и теория. Москва : Высшая школа, 1991. 143 с.
4. Конституционное право : словарь / отв. ред. В.В. Маклаков. Москва : Юристъ, 2001. 560 с.
5. Єрмакова Г.С. Релігійний фактор і його вплив на закріплення релігійних прав і свобод людини в правовому полі Європейського Союзу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2016. № 22. С. 19–23.
6. Загальна декларація прав людини / Генеральна Асамблея ООН 10 грудня 1948 року. URL: <http://kr-admin.gov.ua/mol/molod/2.pdf>.
7. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 25. Ст. 283.
8. Дахова І.І. Зміст права на свободу совісті та віросповідання. *Форум права*. 2016. № 4. С. 107–112.
9. Слінько Т.М. Правові підстави обмеження реалізації прав і свобод людини і громадянина. *Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку* : збірник наук. ст. за матеріалами наук.-практ. конф. з європ. права (м. Харків, 24 квітня 2018 р.). Харків, 2018. С. 41–46.
10. Рішення Європейського суду з прав людини від 20 травня 1999 р. Справа «Реквеньї проти Угорщини». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO0562>.
11. Фігель Ю.О. Теоретичні аспекти обмеження прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2016. № 837. С. 357–361.
12. Дахова І.І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського Суду з прав людини. *Форум права*. 2018. № 4. С. 17–25.